

Les visites pastorals a Catalunya durant l'època moderna: mètodes de control sobre la parròquia, el clergat i la població

Xavier Solà Colomer

Universitat de Girona

Centre de Recerca d'Història Rural

Ctra. de la Fàbrega, 14. 17174 St. Feliu de Pallerols (Girona)

Xaviersola_colomer@yahoo.es

Resum

Les visites pastorals catalanes de l'època moderna esdevenen una poderosa arma de confessionalització. El seu objectiu serà múltiple i divers, en evolució constant, adaptant-se als canvis: la instauració d'un ordre social (amb l'Església i l'Estat a dalt de tot), l'establiment d'una religió homogènia i unitària, el control sobre la població i el coneixement del territori.

Paraules clau: visites pastorals, parròquia, rector, església parroquial.

Resumen. *Las visitas pastorales en Cataluña durante la época moderna: métodos de control sobre la parroquia, el clero y la población*

Las visitas pastorales de la época moderna se convierten en una poderosa arma de confesionalización. Su objetivo será múltiple y diverso, en constante evolución, adaptándose a los cambios: la instauración de un orden social (donde la Iglesia y el Estado permanecen en la cima), el establecimiento de una religión homogénea y unitaria, el control sobre la población y el conocimiento del territorio.

Palabras clave: visitas pastorales, parroquia, rector, iglesia parroquial.

Abstract. *Pastoral visits in Catalonia during the Early Modern Age: a method of controlling the parish, the clergy and the population*

The Catalan modern pastoral visits had become a powerful instrument of confessionalisation. The objective will be multiple and diverse, immerse in a constant evolution and it takes part of the changes: the instauration of a social order (where the Church and the State remain at the top), the establishment of a Catholic religion in a homogeneous and united way, the control over the population, and the knowledge of the territory.

Key words: pastoral visits parish, priest, parish church.

Sumari

La visita pastoral moderna	Els eclesiàstics i els laics
Els edificis eclesiàstics i el seu estat material	Bibliografia

A la llum de les darreres investigacions a Catalunya, les visites pastorals modernes ofereixen una visió polièdrica de la realitat parroquial a través de la mirada —val a dir que tangencial— del bisbe o visitador episcopal. Fa pocs anys presentàvem una obra conjunta en què s'analitzaven els usos historiogràfics de les visites a Catalunya (Solà, 2001-2002: 52-76; Puigvert, J. M. (ed.), Monjas, L., Solà, X. i Perea, E., 2003: 19-44), intentant seguir i comparar el que s'havia fet a Espanya i a Europa (Cárcel, 2000). Aquest estat de la qüestió va permetre definir-ne alguns punts. Un és el gran desfasament que hi ha entre la nostra historiografia (que, tot i els avenços recents, té un llarg camí) i l'europea, sobretot la italiana i la francesa (Mazzone i Turchini, 1990; Russo, 1976 i 1981; Bonzon, 1999 i Brunet, 2001). Un altre és l'ús imprecís i desigual de la font, emprada sovint per reconstruir la història d'un poble, de la seva església o completar algun detall, deslligat d'un context general (en la història local, o la història de l'art i l'arqueologia). Aquells que més l'han sistematitzada són els medievalistes (per exemple, Baucells, 1999; Monjas, 2005, o Olivera et al., 2006). Només els modernistes hi han entrat fa poc temps seguint un mètode qualitatiu i quantitatiu, mentre resten pràcticament per descobrir les d'època contemporània. Així ho vèiem en les tesis doctorals de Xavier Solà, que analitzava una sèrie de parròquies gironines i vigatanes entre 1587 i 1799, i d'Eugeni Perea, que ho feia a l'arxidiòcesi de Tarragona en el segle XVIII (Solà, 2005 i Perea, 2000). A totes dues es posa de manifest que la riquesa documental d'aquesta font ofereix espectaculars perspectives d'informació i d'anàlisi per a l'època moderna, i que les visites pastorals esdevenen l'indiscutible pal de paller de la Reforma catòlica.

La visita pastoral moderna

La visita pastoral esdevé un mecanisme de defensa i un instrument de poder i control dins aquest procés de confessionalització de l'època moderna (que defineix les relacions entre religió i política, Església i Monarquia). En el nostre cas, es reforça el caràcter autoritari de l'Església catòlica —com a institució— sobre un territori, i va encara més enllà, incidint en el control sobre la societat en els seus múltiples aspectes. Des de les visites pastorals es promou l'enquadrament religiós, el disciplinament social (del clergat i del feligrès dins la parròquia), i «un cambio de mentalidad —segons Ignasi Fernández Terricabras— que implica la interiorización de nuevas normas y de nuevos modelos de conducta, lo que produce un cambio en el modo de vida de toda la sociedad» (2000a: 373-380). Totes les disidències seran aniquilades. Si se'm permet una comparació actual de termes, el

model de «globalització catòlica» moderna crearà una sèrie de conflictes, aniquilarà els rebels, arraconarà les dissidències i fomentarà la intolerància; però en el fons, no serà tan estès ni igual com es pretenia.

Fruit de la tradició i la inèrcia medieval, encara durant la segona meitat del segle XVI, i moltes dècades després de l'acabament del Concili de Trento (1545-1563), es continuen practicant les visites pastorals centrades en els «vicis» o «pecats» dels parroquians, recercant els casos desviats a través del sistema dels interrogatoris. O sigui, fins als bisbes Jaume Caçador (1583-1597) i Pedro Jaime (1587-1597), a Girona i Vic respectivament, es practica la tradicional divisió entre la «visitatio hominum» (la dels homes, amb el subapartat «visita contra clericos et laicos») i la «visitatio rerum» (de les coses). A partir d'aquí desapareix la part dedicada als interrogatoris (i no en sabem un motiu aclaridor), i es perd una important quantitat d'informació des del punt de vista social, que s'ha de suplir a través d'altra documentació, per exemple, els processos i enquestes inquisitorials, les enquestes, els sermons o els sínodes; vegeu els casos de Castella —Christian, 1991— i Catalunya —Gelabertó, 2005 i Raventós, 2000—. Només en casos excepcionals, davant la sospita del bisbe, pot recuperar-se.

La visita proposada pel Concili de Trento (principalment la Sessió XXIV, Sobre la reforma, Cap. III, *Com han de fer els bisbes la visita*; SECT: 323-327), ressegueix en bona mesura les visites medievals en la forma i el contingut. Els bisbes i visitadors intentaran seguir-la i aplicar-la, amb un seguit d'impediments. Assistim, doncs, a un doble fenomen: primer, el de la revaloració d'una pràctica que estava descuidada, i segon i simultàniament, la promoció i l'impuls de la figura del bisbe, que esdevé l'autèntic protagonista del govern de la diòcesi, en el qual recau el difícil pes de l'acció pastoral tridentina (Fernández Terricabras, 2000a: 211-246).

Una lectura retrospectiva dels encapçalaments de les visites ens permet constatar la continuïtat dels interessos tridentins, o potser la inèrcia dels formularis. L'ardiaca vigatà Joan Barrera, el 1626, deia: «los sancts pares y doctors sagrats il·luminats per lo sperit sanct, justa y santament en los sagrats concilis, ordenaren que los prelats y pastors de la iglésia, per si o sen llegítimament impedits per sos llochtinents, cada any fossen obligats en sa diòcesi y bisbat fer una general inquisició o solemne visita o scrutini de la vida y costums de tots sos súbdits». El visitador del bisbe Arévalo de Zuazo, Juan González de Arellano, el 1598, anava en la mateixa direcció: «com la visita sia justificada y ordenada per la exaltació de la fe apostòlica y la religió christiana, per la pau y unió de la església y reformació del clero y del poble christià, per los bons costums defensar y emperar y als molts corregir y extirpar»; i encara podríem afegir les paraules del Pedro Jaime, de 1588: «l'extirpació de abusos e delictes per diverses persones penetrats» (Solà, 2005: 44). En totes aquestes frases el llenguatge és prou explícit, carregat i feixuc de significat, tota una declaració de principis. La idea general és corregir la vida desviada dels fidels i dels clergues. Un punt d'atenció mereix l'ús de la paraula «inquisició», empeltada de connotacions negatives, de persecució de l'heretgia tal feia el tribunal del Sant Ofici. Algunes visites s'anomenen «processus visitationum», i hem trobat paral·lelismes entre una visita pastoral i un procés inquisito-

rial. O potser l'hauríem de matisar i prendre només el seu sentit etimològic, «inquirere» o inquirir, enquestar, investigar o esbrinar a la població, sense mai adoptar la coerció o la repressió. Un magnífic qüestionari de visita, titulat «Modus examinandi testes et articuli visitationum Reverendum domini Archidiaconi Vicensis», signat per Mateu Lledó, rector d'Igualada, datat el 10 de juny de 1544, encara s'emprava ben bé fins a les darreries del segle XVI, i segueix un patró seriat de preguntes (Solà, 2005: 58, vol. II, Apèndix núm. 1).

La segona part de la visita s'adreçava, tal com es deia a Vic, a l'«estament de les iglésies, hospitals y de totes altres coses dedicades al culto divino», o tal com a Girona, a l'«estat y orde de les esglésies, hospitals y altres llocs dedicats al culto divino».

Quedava clara la periodicitat anual, i que mai fou possible i ningú l'aplica ni la compleix. Segurament les dimensions de les diòcesis, l'elevat nombre de parròquies a visitar, les dificultats orogràfiques, l'edat dels bisbes, les conjuntures bèl·liques o de pestes, i molts altres factors aliens a les voluntats dels bisbes, incidiran en l'assiduitat i la intensitat de les visites, i en darrera instància, n'entorpiran o facilitaràn l'execució dels postulats tridentins. Moltes parròquies seran ben poc visitades degut al seu emplaçament: per estar situades en llocs aïllats, poc i mal comunicades, allunyades d'una capital diocesana, o en els seus límits territorials. Els ritmes d'execució varien, doncs, segons la diòcesi i la centúria. Mentre que la pràctica és molt regular i continuada a Vic (amb una mitja d'una visita cada 2-4 anys), no ho és tan a Girona (4-6 anys). Per exemple, les visites a Santa Maria i Sant Quintí de Mediona, estudiades per Henry Kamen, encara foren més espaiades: només sis en el segle XVI i tres en el segle XVII, cosa que dispara la mitja (Kamen, 1998: 15-22). A més, la inversió de temps a cada parròquia és mínima (emprant expressions com aquesta, per «la brevedat del temps de la present visita no se han pogut fer les diligències corresponents per averiguar» tal tema que requeria un esforç considerable, sobretot en la revisió de llibres de comptes), tot i que també trobem estades més llargues, que poden perllongar-se dos o tres dies, en funció de les dimensions del temple, de la parròquia, del nombre de clergues (per exemple, l'existència d'una comunitat de preveres), etc.

Mai una visita pastoral d'aquesta envergadura podia improvisar-se, i calia un pla estratègic, l'establiment d'un itinerari ben programat i definit, a dividir segons els ardiaconats (pel que fa a Girona), els deganats (a Vic, amb l'Oficialitat com a centre), o altres particularitats i divisions internes diocesanes. De totes maneres, només coneixem el de Francesc Dou, l'octubre de 1671 per la Selva marítima, i el de Sever T. Auther pel Montseny i la Selva el novembre de 1682 (com a precedent de la llarga ruta de Francisco Añoa per a la diòcesi de Saragossa el 1745-1749; Pueyo, 1991: 44). Les despeses ocasionades per la mobilitat, la manutenció i l'estada transitòria a les parròquies no foren un problema greu ja que eren abonades pels rectors; per tant, sovint es buscava la comoditat i el plaer del paladar. Sabem que es desplaçaven a cavall i en carrosses. A vegades es portaven el propi llit de fusta, les màrfegues i els cobrellits (a Tarragona), ja que no sabien el que es trobarien en les rònegues rectories. En els segles XVII i XVIII, moltes masies havien condicionat una estança (alcovada), amb sumptuosos llits policromats i brasers per

escalfar l'ambient, per tal d'acollir honorablement el bisbe i el seu seguici. Ens han sorprès els deliciosos i variats menjars ressenyats com a albarans de visites: la xocolata desfeta per esmorzar, l'abundància de carn, ous, verdures i peix per dinar i sopar, els dolços per postres, i per beure el vi fred (barrejat amb neu) (Solà, 2003a: 104-106). Segurament un bon àpat ajudava a refer-se del cansament.

Hem esmentat que la figura clau del procés de reforma recau en el bisbe. Els documents l'anomenen «visitador general» i «reformador», sovint al mateix temps, rep la facultat de vicari general durant la visita, i solia ser un eclesiàstic de reputació (Moliné, 2001: 71; Solà, 2003: 80-82). L'experiència prèvia a altres diòcesis com a bisbes o exercint altres càrrecs és fonamental, ja bé com a inquisidors, vicaris generals, secretaris de cambres, visitadors d'ordes, o dins el capítol catedralici. I és que les visites expressen que «los prelats quiscun any personalment, sinó estaven impeditos, fassen generals visitas», afegint que «si impeditos estaven, per sos visitadors fassen generals visitas a sas diòcessis», recollint i plagiant el text tridentí. El bisbe promociona la gent del seu entorn, els seus col·laboradors, i de la seva confiança, que alhora acrediten la importància del càrrec del bisbe (Marquès, 2000a). Molts visitadors posseeixen alguna titulació superior (doctorats en teologia, dret civil i canònic), mentre que al segle XVIII, apareixen els rectors de parròquies grans. Actuar com a visitador significava adquirir una reputació, actuar amb plens poders.

Però trobem diferències en els mètodes de visita segons cada diòcesi, assolint la uniformitat al segle XVIII. A Girona, hi ha la voluntat de visitar la seva geografia simultàniament, amb quatre visitadors que recorren els quattres ardiaconats. A Vic, el bisbe sol començar per l'Oficialat, que centra les visites, i, immediatament després, és reemplaçat per una abassegadora multitud de visitadors que la continuen, en una profusió de visites aïllades o esparses, enmig de les quals són predeterminades i dissenyades. Una particularitat de Vic és la dels ardiaques de la catedral, que aprofitant el relleu al bisbe just en la seva mort i amb seu vacant —que pot allargar-se durant mesos o anys—, fan ells mateixos les visites pastorals. Les intencions dels ardiaques se'ns escapen, però hi veiem un interès final que va molt més enllà de les qüestions pastorals, i se centra en l'afany recaptatori (els drets de visita són substanciosos per deixar-los de banda).

Les visites pastorals també indiquen els cobraments dels drets de visita (sempre en metàl·lic, al voltant de les 2 lliures per parròquia), que han d'assumir els rectors i les obrieres, i que ingressen directament els bisbes. No hem localitzat resistències a l'hora de pagar, però a vegades és difícil interpretar els buits; potser algun ajornament que surt citat en els manaments. Els pagaments (tot i no ser quantitats massa elevades) poden enterbolir les relacions entre visitadors, clergues i obrers, fins al punt de prendre una altra denominació o sentit, entesos com a «col·laboracions», forçades és clar. A més hem d'afegir altres ingressos, per la publicació dels cartells de visita, dels aniversaris, de llicències (generals) i de manaments; al seu costat hi ha les despeses (com les conservades en les visites gironines de 1679 i 1681-1682, referents a almoines, reparacions, soldats, etc.). La reforma, doncs, no és gratuïta, i té un preu ajustat, potser equivalent al seu grau d'incidència?

Entremig del Concili de Trento i de les visites pastorals cal situar els concilis provincials i el sínodes diocesans, i la seva publicació en constitucions. La relació d'aquests quatre nivells (visites, concili, sínodes i constitucions) és, evidentment, inseparable. La interacció s'hi manifesta amb l'aplicació pràctica i real, sobre el terreny (en les visites), del que s'ha discutit i parlat prèviament (en els sínodes); tal com ha fet Alberto Marcos a Palència i Valladolid en els segles XVII i XVIII (Marcos, 1981). Per al cas català, en els bisbes Francesc Santjust (a Girona, 1622-1627), Pere de Magarola i Antoni Pasqual (a Vic, 1627-1634 i 1684-1704) les constitucions sinodals són la referència per als seus manaments de visita. És difícil pensar, però, que els visitadors portaven a sobre els llibres de les constitucions en la seva gira diocesana, i que els feien servir com a «manuals de visita». O encara anant més enllà, si els rectors en disposaven i consultaven periòdicament no ho sabem.

La manca de constitucions es podia suplir a través dels manaments particulars, que eren llegits en públic durant la missa dominical —quan hi ha major assistència—, i seguidament escrits en llibres expressos o en llibres sacramentals, dipositats en els arxius parroquials —per ser recordats sempre més—. L'acompanyaven els manaments generals de visita diocesans —impresos i manuals—. Els que eren impresos, des del primer conegut de l'urgellenc Pere de Castellet, de 1566, fins als del vigatà Francisco de Veyan, de 1783; per tant, en un llarg període de temps, podien enviar-se massivament a totes les parròquies, i arribar amb més facilitat als fidels i clergues. Els del bisbe Antoni Pasqual, de Vic, el 1685, són d'una mida considerable (DIN-A3), pel gran nombre de punts tractats i perquè tinguin una més gran presència, però resulten de difícil lectura. Els posteriors, en el segle XVIII, després d'un seguit d'intermitències, buscaran la simplificació d'espais i format, la seva eficàcia (Puigvert et al., 2003: 222-234).

A un segon nivell, trobarem la teòrica execució, observació i compliment dels manaments, sempre dins un temps raonable. Els que no són redactats, són més difícils d'aplicar; per exemple, a Sant Martí Sacalm, el 1741, «advertim —als obrers— tingan bé a la memòria lo que los havem dit de paraula». Sovint caldrà una segona i tercera lectura d'aquests manaments, i ho veiem amb la seva falta de compliment, de la qual sorgiran alternatives possibles: un ajornament parcial oferint noves oportunitats, i a voltes, *sine die*, o bé el càstig i les penes (superficials). Hi ha manaments que es repeteixen fins a vuit ocasions o visites successives, o sigui, que cal un mínim de vuit anys per aplicar-se; a Sant Vicenç de Susqueda, el 1602, es deia als obrers «cumplen tot lo quels fonch manat en las tres visitas precedents, manant al rector los hobrers publique altra vegada». És difícil recordar-se'n, per tant, d'un manament que s'ha dictat força anys enrere, si no se'n fa una relectura continuada. L'excomunió és l'arma més poderosa de correcció, almenys la més citada, però la menys posada a la pràctica; al seu costat hi ha l'entredit personal, les penes en diners, el segrest de fruits, o la condemna verbal. Vet aquí un altre focus de retard i de lentitud.

Els manaments generals diocesans i els particulars de cada parròquia són una declaració d'intencions dels bisbes, una mena de corpus jurídic i pastoral. De totes maneres, es mantenen unes constants invariables al llarg dels segles XVI, XVI i

XVIII, centrades en dos grans grups, a saber: els edificis eclesiàstics i el seu estat material (esglésies, capelles, sagristies, hospitals), i els clergues i els laics (clergues i comunitat de fidels). Els seus punts d'interès evolucionen a mesura que avança el temps, canvien les maneres de percebre la realitat, i es va transformant la nòmina de bisbes i les seves obsessions i manies personals. A poc a poc s'hi van introduint nous aspectes, entorn l'associacionisme laic i religiós, en la mesura que es difonen noves devocions (les més conegudes i estudiades, del Roser, de sant Sebastià, de sant Isidre o la dels Dolors), apareixen les congregacions que agrupen i li donen un sentit públic i dinàmic, o bé entorn una gestió administrativa dels temples més complexa, amb les obreries; l'economia i les seves finances centraran bona part de les seves investigacions. Mentrestant, van desapareixent i dissolent altres assumptes: per exemple, la vida privada dels clergues i laics ja no es posa en qüestió (sigui mal vista o no), o el parament interior dels altars (les ares, els pal·lis o les estovalles) ja no importa tant. A diferència dels bisbes vigatans (que aprofiten cadascuna i totes les visites per emetre provisions), molts bisbes gironins (i força eminents i cèlebres, Bernat de Cardona, Lorenzo Taranco o Tomàs de Lorenzana) es limiten a complir, protocol·làriament i sòbriament, amb la visita pastoral.

La visita pastoral és el moment ideal per conèixer el territori i la seva gent, i així ho aprofiten alguns bisbes entrants a les diòcesis amb aquesta intenció; per a d'altres ja més ancians, el trasbals pot ser mortal per la fatiga i el cansament del llarg viatge, com són els casos de Francesc Santjust, que emmalaltí durant la visita a Pineda de Mar, el març de 1627, i Francesc Dou, que acabà la visita el 26 de març de 1673, enllità el 9 d'abril i morí sis dies després. També és el moment d'entrar en contacte i conèixer de primera mà l'estat material de les seves parròquies i esglésies, i l'estat espiritual del seu ramat. Josep de Taverner, essent bisbe de Girona entre 1720 i 1726, després de visitar la diòcesi amb gran deteniment per primera vegada el 1721 (amb l'ajuda del rector de Sant Esteve de Llémena, Josep Ferrussola, familiar de la Inquisició), va editar un *Edictum de vita et honestate clericorum* (Sala, 1982). Fruit de la segona visita el 1724, va escriure un petit compendi per a la vida parroquial, titulat *Instrucció pastoral per lo bon govern de las parroquias del bisbat de Gerona* (Murlà, 1980). Aquestes obres (i una altra sobre els requisits exigits per a l'ordenació, 1721, i la publicació de la butlla «Apostolici Ministerii», 1724) demostren un profund interès per una normativa definitiva que regís la vida dels clergues, dels temples i ornaments destinats al culte, i no es resisteixen gens els paral·lelismes que podem establir amb les *Instructiones fabricae et supellectilis ecclesiasticae*, de Carlo Borromeo, publicades per primer cop el 1577. La seva mort estroncà el que podia mostrar uns fructífers resultats a llarg termini.

Els bisbes es trobaren impossibilitats de fer les seves visites pastorals bàsicament en dos fronts, ocasionant greus conflictes d'interessos: primer, envers els capítols de canonges de les catedrals (un fenomen que s'arrossegava d'antic), del qual n'hi ha múltiples casos de confrontació de jurisdiccions (per al cas de la catedral de Barcelona, Fatjó, 1984); molts bisbes coneixien les interioritats de les capitals diocesanes per haver estat, en el seu *cursus honorum*, canonges en diverses

seus espanyoles. Precisament, recordem que el tret de sortida oficial d'una visita tenia lloc amb la lectura pública de l'edecte des del púlpit de la catedral durant la missa major, i després era penjat sota el cor. En segon lloc, en els ordes monàstics. La insistència de Felip II, plasmada en el Concili de Trento (SECT, Sessió XXV, cap. XX: 386-387), era la d'eradicar les violències i les activitats il·lícites dels monjos, i restaurar la disciplina interna de les comunitats monacals. Segurament el cas més conegut és el de Montserrat; però n'hi ha molts d'altres dins l'àmbit de la congregació benedictina claustral tarraconense, que negaven l'entrada del bisbe, i posaven múltiples excuses, la principal era l'existència de visites pròpies dins l'orde (Corredera, 1983; Fernández, 1999 i 2000; Solà, 2002; Zaragoza, 2004). I encara hi havia un tercer nivell de visites, les que feia l'abat a les esglésies sota la seva jurisdicció (imitant el protocol i els manaments de les visites pastorals). Seria bo fer un estudi comparatiu i demostrar l'eficàcia i la contundència de les visites pastorals i les visites claustrals de manera paral·lela.

Els edificis eclesiàstics i el seu estat material

El terme parroquial —des del punt de vista religiós—, els seus edificis i espais eclesiàstics esdevenen els punts de referència més immediats dels feligresos, el lloc on desenvolupen les seves tasques, i el punt de mira de les reformes episcopals. El bon estat material dels edificis, pel que fa a l'arquitectura i al seu ornament intern, és un altre objectiu bàsic per als bisbes, i ocupen desenes de manaments. Sens dubte és la part més visible i palpable, on es poden trobar les influències dels tractats dels cardenals Borromeo i Paleotti, de Molanus i de Taverner, entorn el mobiliari litúrgic i l'art sagrat. Sovint s'ha tendit a tractar la cultura material des d'un punt de vista artístic, arquitectònic o urbanístic, però no hem d'oblidar i sí tenir molt en compte els seus aspectes socials, entenent aquestes evidències físiques com a components privilegiats de les accions i mentalitat del poble, i que esdevenen, en el fons, miralls del control de la uniformització religiosa i de la influència episcopals (Pounds, 1992).

Els cementiris ocupen una part de la visita. Primer situats dins l'espai de la sagrera (i de les trenta passes), voltats per carrers, cases, esglésies, places, rius, eres, abocadors, horts, camps o marges, són modificats en bona part. La proximitat al temple els feia especialment vulnerables a ser reduïts i empetitits, ja que la construcció de noves capelles, sagristies o cases parroquials es feia a expenses del cementiri. Una Reial Cèdula de 1787 de Carles III, i la immediata ratificació del bisbe barceloní Valladares, instava la construcció de cementiris fora les viles (per evitar problemes de salubritat i d'higiene), que no s'aplica a les zones rurals sinó molt tardanament (segona meitat del segle XIX).

L'arquitectura ocupa ben poques línies dins el Concili de Trento, insistint en la seva decència i decòrum, mentre que les visites pastorals requereixen del manteniment, la il·luminació, la reparació, la restauració o la reconstrucció de tot o part de l'edifici (mai, però, donant instruccions de com s'han de fer les obres o els materials emprats). Les visites ofereixen un bon estat general de les esglésies i només necessiten d'una conservació mínima.

Les teulades són els punts més dèbils, on creixen plantes ufanoses i arbres, s'hi produeixen forats i goteres (els visitadors parlen de la «pluja» a l'interior dels temples), que descrosten les capes de calç i morter, i a la llarga debiliten l'estructura. A La Vola (1610) es fa «netejar las erbas [que] són en lo techo de dita iglésia y que noy ajan degotés». En el segle XVIII es trobaran amb la necessitat de rebatre, enguixar o emblanquir parets i voltes, per la foscor i negror del fum acumulada d'anys (lluny de la idea errònia d'unes parets interiors de les esglésies despullades, mostrant la pedra viva, i que les restauracions contemporànies han potenciat). Les campanes i els rellotges (en la mesura que es van implantant), marcaven l'horari diari dels veïns. Anunciaven els oficis i les oracions religioses, l'avís en cas de tempesta, l'atac i arribada de tropes, les reunions dels veïns, la comunicació entre parròquies, o la visita de personalitats.

L'església parroquial és, sens dubte, l'edifici més important, el centre religiós de la parròquia, i com a tal es mereix una consideració especial. Podrem classificar, al mateix temps, aquests edificis segons la seva antiguitat. Per una banda, trobem vells edificis medievals, petits, foscos, bruts, mal acondicionats, esquerdat, afectats pels terratrèmols; però que són recuperats i ampliat (Riera, 2006). D'altra banda, trobem l'estímul en la construcció de nous temples, de nova planta, per encabir una població creixent (Marquès, 2000b: 80-81 i Mària, 2001). Un cas excepcional és el que proposa Jaume Caçador a Sant Feliu de Pallerols, en la visita de 1571, on es reuneix la universitat (i se citen tots els seus participants) per deliberar sobre el tema. Les darreres dècades del segle XVII i tot el XVIII, les visites pastorals mostren una activitat constructora frenètica al voltant dels temples parroquials (Arranz, 1991; Domènech, 2001; i Garganté, 2007). Per exemple, a Pruit, les obres del nou edifici van allargar-se des de 1710, amb la primera visita que en fa referència, en què el bisbe ja parla d'un cert desengament i desànim dels feligresos després d'una eufòria inicial, fins al 1791, quan el bisbe Veyan constata «que ha muchos años que está parada la obra de la construcción de esta yglesia, que presenta un aspecto bastante raro e incómodo con la mitad de la fábrica nueva y la otra mitad de la antigua. Y que se procede con mucha lentitud en la construcción del retablo, exortamos a los parroquianos, supuesto no les falta posibilidad y caudales a que se dediquen con toda actividad en concluir un y otro objeto tan agradable a los ojos de Dios» (Solà, 2005: 356).

Les noves devocions es faran un lloc dins les esglésies, s'hi afegiran noves capelles laterals, s'hi obriran finestres per donar llum natural, i s'hi adequaran noves estances (cors i golfes). Trobaren, doncs, temples de diferents estils: una nau central d'una època (altomedieval) amb afegitons als costats. Vilanova de Sau ofereix un exemple magnífic de correlació entre el manament i l'acompliment: en la visita de 1593 es permetia la construcció d'una capella del Roser, es construïa el 1598 (segons podem llegir a la clau de volta i al llibre d'obra), s'hi feia un retaulle el 1599, i s'inaugurava solemnement el 1600. Però també es testimonia la destrucció total d'edificis de temples, per exemple els de Sant Miquel d'Amer, Sant Just del Mallol, Santa Maria de Corcó o Borrassà (a la segona meitat del segle XVII), incentivant-se en les visites la reconstrucció, tot i que no sempre serà efectiu (Solà, 2002).

La visita a l'interior del temple ocupava força estona, ja que es miraven amb deteniment totes les capelles, altars, retaules, fonts baptismals, sagristia, troncs, confessionaris, cor, bancs o armaris. La visita pastoral es converteix, en aquest punt, en un document excepcional i únic, sobretot davant els fets destructius de les guerres a l'època moderna i contemporània (i en especial la Guerra Civil espanyola). Les descripcions que fan els visitadors esdevenen instantànies utilíssimes per reconstruir els àmbits en uns determinats períodes consecutius. Excepcionalment s'han conservat retaules *in situ* (Sant Boi de Lluçanès); però la resta d'elements no han merescut l'atenció sinó recentment (Bosch, 2006). Per fer-nos una idea cal visitar les esglésies del Rosselló (Espira de Conflent n'és el millor exemple), i deixar-nos imbuir per una densa atmosfera contrareformista.

El baptisme és el sagrament que més s'evidencia amb les fonts baptismals. Les fonts i les piques, sempre ben properes a la porta, s'adaptaran als ritus ambrosià i romà, cosa que es procura en les visites. Les noves piques esculpides de pedra, sovint poligonals, s'encastaran a les parets obrint un forat, amb tapes de fusta guardades de guadamassil o teles, i tancada amb pany i clau. La correspondència dels bisbes Pasqual (Vic) i Palafox (Sevilla), el 1696, ha revelat un estat de la qüestió entorn aquest tema, nascuda de l'observació directa de les visites (Solà, 2005: 216-218).

L'altar on se celebra el sagrament de l'eucaristia ha d'estar en perfecte estat, ja que és el centre d'atenció per als feligresos, al costat de les funcions simbòliques que se li assignin. Altar major i laterals han d'estar perfectament equipats amb la taula (sobre una grada), l'ara consagrada, les tres tovalles blanques, el frontal o pal·li (de pell, domàs, xamellot o ceràmica, i diferents colors segons el cicle pasqual), i en el segle XVIII s'introdueixen les tavelles o sacres, i ja totalment les creus ornamentals. I per dir-s'hi missa és necessari un tern sencer, i el calze i la patena. Els manaments per tenir tot aquest conjunt complet i apunt són repetitius en excés. Les visites de 1589-1590 a Vic i de 1658 a Girona ofereixen un panorama riquíssim en aquests ornaments, i amb un alt grau de detallisme en el material, colors, tècnica o antiguitat dels pal·lis. La demanda de guadamassils que feia l'església via visites pastorals pot ser un indicatiu de l'alta productivitat de les indústries del ram de la pell i el cuir.

En els segles XVI i XVII, rere l'altar esdevé una petita sagristia, i pren lloc a l'altar. Moltes de les noves sagristies del set-cents es faran per alliberar i ampliar l'espai de l'altar, moure's el capellà amb més comoditat. A Tavertet (1770) «alabam —el bisbe— la obra del presbiteri per aver retirat lo altar major vers la paret que en realitat ha quedat dit presbiteri mol més capàs que antes per celebrar-se ab major libertat y decència las funcions sagradas».

El Santíssim Sagrament, guardat dins el sagrari o tabernacle, està potenciat per Trento a través de la celebració de la missa (SECT, Sessió XIII, *Decret sobre el Santíssim Sagrament de l'Eucaristia*: 122-123). Descrita a l'inici de cada visita, esdevé l'element central de l'altar, per damunt de la taula i d'unes grades, formant part del retaule, havent de ser ben visible pel poble. Les visites de finals del segle XVI i primers del XVII indiquen com s'ha de reservar el Santíssim dins el tabernacle: en una custòdia (a Vic) o en una capsapíxide (a Girona), sempre de plata, tot

tapat amb cobertors de roba o corporals, i amb el nombre de formes que s'hi guarden dins (que no sobrepassa la quinzena). El sagrari ha d'estar net i decent, i s'ha de folrar amb tafetà carmesí o pintar a dins de blau amb estels, i fer-hi posar una cortina corredissa per fora. Cada cop es van convertint en més aparatosos i espectaculars, per a solemne exhibició del Santíssim, adaptant-se a un doble propòsit: exposició i reserva (Gudiol, 1932: 675).

Les trones són encara més oblidades en les visites que els confessionaris, si bé eren presents arreu. El bisbe Reart (1617) començava els seus manaments generals dient: «Edictes los quals se han de publicar en *la trona* de les esglésies de les viles y llocs poblats, mentres seran visitades y si és possible mentre la missa maior se celebrarà». Són punts cabdals per a la difusió de la paraula de Déu i del bisbe, en què es demostra el predomini de l'expressió oral per sobre de l'escripta. En tot cas, la prèdica, la confessió i la comunió anaven sovint plegades en la seva administració i es poden convertir en fenòmens de masses; a La Vola (1691) i Sant Feliu de Pallerols (1700), en determinats dies de l'any la demanda era tan gran, que calia admetre predicadors i confessors forans.

Les notes de les visites pastorals entorn l'art (ja bé coetani o medieval) són escasses però definitives, alhora que menystingudes pels historiadors de l'art, i no s'adiuen gens a la impressionant producció artística (i més la retaulística) de l'època moderna, que s'ha de seguir via llibres d'obra i contractes notariais. És que potser els bisbes seguiren el succint decret tridentí que s'hi refereix (Sessió XXV, *De la invocació, veneració i reliquies dels sants i de les sagrades imatges*; SECT: 361-365), o innovaren i anaren més enllà? És possible que aquest decret tridentí només fóra una arrencada inicial molt puntual (Fernàndez, 2000: 249).

Les visites poden il·lustrar molt bé el canvi de gust artístic, l'envelliment d'un quadre (l'estat de conservació), el *decor* d'una imatge o la necessitat d'embellir i omplir espais de culte de manera magníficent, segons la sensibilitat del visitador. Trobarem que molts retaules estan mal assentats i col·locats, i que són modificats, transformats, canviats de llocs, o venuts alguns trossos (entesos, a vegades, com a obres d'art de segona mà). A Sant Vicenç de Susqueda (1593) veié «l'altar de santa Margarida ab lo retaule y hornaments molt vell y perdut»; a Sant Iscle de Colltort (1661) es trobà l'altar de sant Cosme i Damià «que lo retaule se esborra y ha vist que està de aquexa manera a ocasió de la humitat»; a Santa Margarida de Vilaseca (1687) es manava que el Crist «se retire per estar tant indecent ab los braços, cap y peus romputs». El retaule major de Sant Romà de Sau, pintat per Pere Gascó (1510), en manava el bisbe, el 1590, «que estiga dret y a cada part de dit retaule faran un enbant dexant porta per la sacristia», i el 1775 se n'exhortava la construcció d'un de nou.

A través de les visites pastorals s'impulsa la reforma de molts retaules, per estar corcats, podrits, despintats, o fer-ne de bell nou; així en les visites es diu que és «noviter erectus», «de presenti depictit pulcro et honorifice» o «retrotabulum quod venio magnifice fabricat», entre altres. El segle XVIII sembla ser el més decisiu. El bisbe Taverner (1724) veié «que en moltas iglésias los retaulas, per ser molt antichs y pintats sobre fusta y guix, estan del tot deslustrats y encara indecents, serà bé per tant prest com se puga, se fassan recomodar que en molts és fàcil o se

fassan de nou». A La Pinya (1736), l'aigua era tan abundant que «consum tots los vestuaris dels altars y fins a consumir lo mateix retaule y altar del Roser». Alhora recordem que la majoria de noves sagristies foren construïdes en el set-cents, el que significava moure i desplaçar els retaules enrere, enganxar-los a la paret de l'absis o restaurar-los, i s'aprofitava l'avinentsa per contractar nous artistes i retaules. Les conjuntures econòmiques condicionen notablement la fabricació d'un retaule.

En els retaules i els altars hi tenen cabuda les imatges, solemnitzades i majestoses per als bisbes en llocs de culte, que poden ser mòbils i fàcilment transportables. Bisbes i visitadors impulsen devocions generals i particulars; per exemple, a Sant Martí Sacalm (1627) manà que «la image de Nostra Senyora del Roser és està en loc pobre y indecent, que sia posada en lo altar de Sant Jaume, lo qual altar [està] avuy cens retaule».

El poble s'apropia d'aquestes imatges i les adequa al seu gust i estètica, fent-les més properes i terrenals. Bons exemples són aquelles en les quals es col·loquen vestits postissos, presentalles i joies (tal com mostren els goigs), presents regalats per les feligreses, una pràctica mal vista pels bisbes. Aquesta manipulació pot crear la pèrdua d'atribucions originals de sants i verges, i la confusió i difícil identificació. Malgrat les prohibicions episcopals (com la del tipus de la Pinya, 1617: «no vestescan la figura de Nostra Senyora del altar major»), seguirem trobant vestits i presentalles amb grans quantitats. Es voldran amagar parts del cos considerades indecetes o amb postures irreverents, per exemple, els pits mostrats obertament (les verges donant de mamar al Nen Jesús), quasi eròtics, i que es consideren escandalosos i provocatius. I també es posa en evidència l'existència d'una producció artística de molt baixa qualitat, d'artesans locals, maldestres en l'execució de les obres considerades menors. A Ridaura (1591) es manava retirar una imatge de la Verge per estar mal fabricada i provocar més «risa que devoció» (expressió que s'emprarà sovint).

Finalment, els bisbes de la Il·lustració s'hi posen molt seriosos. El 1717 el bisbe Taverner «haja trobat la imatge de dita santa Magdalena —de la capella sobre el Puigsacalm, parròquia de Sant Privat de Bas— estiga molt indecent y modo provocativo, perçò mana [...] llimen eo llimar fassen los pits de dita santa de manera que estigan ab la decència de uhen estar y així mateix que la vestescan ab vestit fet a modo de túnica». Mentre que, a Cogolls (1736), el bisbe exaltà un Sant Crist dient «ésser la imatge molt tierna y que excita a ternura». El bisbe vigatà Bartolomé Sarmentero (1752-75) és meticulós a l'hora de modificar les imatges de quasi totes les esglésies que visita. El bisbe Veyan, al Far (1792), manava «que, con algun adorno decente, se cubran los pechos de la Virgen y se ponga con toda la decencia y regularidad correspondiente».

Alguns d'ells (Bastero a Girona, Artalejo i Veyan a Vic) manaven l'acabament de molts retaules, o sigui, la seva dauradura, abandonats després de l'esgotament dels recursos econòmics de l'obreria. D'altres, fins i tot, emeten judicis artístics quan visiten les parròquies, en el que sembla un discurs estètic premeditat. Sobta, però, la contradicció entre la seva aposta per un art acadèmic (entengui's neoclàssic) en les capitals diocesanes, i els seus comentaris elogiosos sobre les esglésies

rurals (clarament barroques). Trobarem un vocabulari específic qualificatiu: bellesa, «hermosura», proporció, simetria, perfecció i harmonia, sovint lligat amb la idea de neteja i higiene. El bisbe Artalejo visità Tavertet (1770) i digué «avero enqontrat ab tal disposició, ordre y ermonia que verdaderament nos mou a donar las degudas gràcias no sols al Reverent Rector per lo cumpliment de son pastoral càrrech y acreditat zel, si també als obrers, propietaris y demás individuos de la parròquia per lo que han coherat ab limosnas, ajudant a perficionar las obras».

El tresor parroquial és un indicatiu quantitatiu i qualificatiu de les riqueses de la parròquia, de les inversions que han fet els feligresos i el clergat en objectes litúrgics de plata, i de les donacions, exvots o presentalles d'alguns devots. Les visites ofereixen un material valuósíssim per resseguir el nombre de peces (a través d'inventaris) i de la seva disminució deguda als robatoris i saquejos (Solà, en premsa). Aquests inventaris també senyalen la gran diversitat i l'ús continuat de les robes i els vestits sacerdotals, i que arriben en el segle XVIII a una opulència i refinament inigual fins llavors (Ageda, 2001 i Saladrigas, 2002). Tots ells poden mostrar l'estat devocional d'un poble i la percepció que en pot tenir de l'estat eclesiàstic (luxe o pobresa).

Els eclesiàstics i els laics

Els eclesiàstics de les petites parròquies apareixen en les visites pastorals al costat dels feligresos, formant gairebé un mateix «grup social», amb poques diferències en les seves rendes i amb força més semblances en les seves actituds i comportaments diaris; tots ells es veuen immiscuïts en aquesta roda de la supervivència quotidiana. Aquí trobem els orígens de la Reforma. Això passava en el segle XVI, tal com han estudiat Joan Bada per a la Diòcesi de Barcelona, Xavier Solà a Girona, i Lorenzo Pérez i Guillermo Pons a Mallorca (Bada, 1970: 219-223; Solà, 2005: 598-681; Pérez, 1963-69 i Pons, 1968). És clar que cal matisar la diferència entre un rector, un diaca, un domer, un sagristà o un beneficiat simple, i entre els seus orígens socials i geogràfics, i els seus ingressos i nivells de vida segons la mida de la parròquia que regeixen.

El bisbe o reformador episcopal busca en el baix clergat un «rector ideal» (a comparació del «bisbe ideal»), que sigui «llum i espill per als seus parroquians» o «el ejemplar de su grey», segons el Concili de Trento (SECT: 274-279). Res més lluny de la realitat. El xoc i l'impacte provocat en el contacte directe de les visites fa desenvolupar una forta necessitat entorn a la formació del clergat, en els seminaris superiors o emprant altres mitjans, per exemple, incentivant unes determinades lectures; excepcionalment, en la visita de 1595 al bisbat de Vic, Pedro Jaime exigirà als rectors la lectura/possessió d'una sèrie de llibres (constitucions, litúrgia, sacramentaris, sermonaris i doctrinals); no tots els tenen o se'n recorden que existeixen, però se'ls obliga a comprar-los (Solà, 2005: 677-681).

Les visites pastorals són una excel·lent documentació per elaborar un mapa de la mobilitat eclesiàstica: la recerca d'una millor i ben remunerada parròquia, l'ascens del diaca a rector, i la persistència del càrrec rectoral un cop trobada la millor. La residència en una parròquia rural gironina gira entorn els vint anys en els segles

xvi i xvii. Els càrrecs subalterns segueixen una altra dinàmica, sobretot els beneficiats simples, que els trobem arrendant i subarrendant el seu càrrec, i prenent un major nombre de misses de difunts més honoroses, seguint una geografia local. En tots ells, una mínima seguretat material (derivada dels drets d'estola, davant la manca dels delmes i d'altres censos) podia donar lloc a un ampli moviment migratori i absentista, en detriment i ineficàcia de la vida religiosa i moral (Chatellier, 1976). Les rendes parroquials —i els tan citats delmes— deixen de designar-se en les visites ja a finals del segle XVI, suposem perquè resten a mans de laics, i en ben minsa part a l'Església (Solà, 2005: 648-665).

Les visites de la segona meitat del segle XVI i primeres dècades del XVII no són gens falagueres en els comportaments, hàbits i costums dels clergues, amb inèrcies que es repeteixen sense fre. Tots ells són el reflex i la correlació dels manaments generals, les constitucions i les visites. Les constitucions diuen que els clergues han de ser exemple de virtut: no beure, no emborratjar-se o freqüentar tavernes, no exercir oficis seculars ni comerciar, no renegar, no jugar, portar la corona de la tonsura a la vista, i vestir decentment els hàbits en àmbits quotidians i en les funcions religioses. I les visites posen en evidència tot el contrari, denunciant el seu absentisme, la dedicació als negocis i afers personals (per exemple, el rector de Sant Martí Sacalm guardava diverses botes de vi dins l'església [1590], i el rector de Sant Martí de Querós menava uns porcs dins la rectoria [1621]), l'assistència als balls, la indecència dels vestits dins i fora de l'església (l'ús de les capes de pastor i samarres serà ben estès a les parròquies de muntanya), el concubinatge, i el bandolerisme (el pedrenyal és l'arma més usada). De manera semblant ho trobem a diverses parròquies gallegues (Saavedra, 1994: 286). Totes aquestes prohibicions i incompliments permetien que els clergues fossin jutjats i suspesos temporalment.

A les constitucions sinodals gironines (1691) hi ha un capítol titulat «De vita et honestate clericorum» (el decàleg del rector tridentí; d'altra banda, ens hauríem de preguntar sobre el —poc, val a dir— grau de difusió de les constitucions entre els rectors) i el bisbe Taverner (1725) reprendrà el tema («Lo párroco deu donar a son poble bon exemple»). Les conferències morals o eclesiaístiques esdevindran oficials i obligatòries a totes les diòcesis catalanes a partir de 1723, en un renovat intent i pas endavant en la tan anhelada formació i la instrucció teològica i moral del clergat (Puigvert, 2000). Les visites, de nou, són un reflex d'aquesta perseverança episcopal; precisament, les efectuades per Baltasar Bastero (1728-1745) a Girona estan repletes d'orientacions i apunts de com portar-les correctament, a diferència d'altres diòcesis que demostren la seva ineficàcia o lentitud (Bada, 2005: 166). Encara el 1758, el bisbe Palmero emetrà un ampli manament adreçat a tothom que pogués aportar noves dades sobre els clergues.

En el darrer quart del segle XVIII, sembla —si bé parcialment— que l'objectiu s'havia acomplert, i trobem adjectius elogiosos (però lacònics) adreçats als capellans: per exemple: «alabam la bona conducta de rector», o bé llur «zelós desempeñó» i «bon govern». Malgrat tot, encara persistien els manaments adreçats exclusivament «al clero», i calia recórrer als decrets del Concili de Trento, de bisbes anteriors i de bisbes forans de prestigi, i de papes, per avalar les paraules del

visitador. El 1775, en la visita a Rupit i en referència a una recent ordre papal de Pius VI, s'exhortava «a tot lo clero secular y regular vestesca ab decència, pàr-lia ab gravetat, no visca ab gent que dònja motiu de suspitas y celèbria devota-ment lo sant sacrifici de la missa, a fi de que ab la observància de tot assò puga lo clero servir de edificació de mirall y exemple a tots los faels» (Solà, 2005: 600). Les circumstàncies havien canviat, i hem passat del «rector ideal tridentí» al «rec-tor cultivat del set-cents» (Puigvert, 2001: 53-110). El darrer manament de Sant Romà de Sau, el 1799, fet pel bisbe Veyan, pot entendre's com a conclusió de la tendència finisecular: «alabamos el zelo del Rvdo. Rector y parroquianos en todo lo tocante al culto divino y aseo de la yglesia y no habiendo hallado cosa digna de reparo, mandamos que se cumplan y guarden las antecedentes provisiones de visi-ta no derogadas, las constituciones provinciales y sinodales de este obispado, y al reverendo rector que publique al pueblo esta nuestra visita y certifique de ello a continuación».

L'assistència als malalts i l'extremunció en el darrer moment de la vida és un dels preceptes del Concili de Trento i de les constitucions, una de les obligacions dels rectors, de combregar, confessar-se i rebre els olis sants. A les visites l'anomenen «portar el viàtic lluny» (referit sovint a les masies i cases de pagès distants) o «administrar el sagrament als malalts de les pagesies». Les visites hi posen tant d'èmfasi per diferents raons: com ja hem apuntat, per conèixer la parròquia i els parroquians, per comunicar-se amb ells, i tant important, per poder cobrar els estipèndis que en deriven.

La confessió és una altra de les obligacions del rector i fidel, entesa com a cosa privada i secreta entre dos (SECT, Sessió XIV: 148). El confessorari tancat i modern es difon en el darrer quart del segle XVI; Borromeo en dóna mil normes. A la catedral de Vic ja surten documentats el 1578, i a la visita al bisbat de 1599 ja apareixen a quasi totes les parròquies; a Girona, la cronologia és més tardana. A poc a poc caldrà perfeccionar-los, molt simplement: posar-hi una reixa de ferro (per evitar el contacte visual), un sant Crist i un memorial dels pecats excepcio-nals (casos reservats).

Ben propers als clergues, hi ha una comunitat de laics, homogènia en la forma i la superfície, però heterogènia en el fons. Les visites pastorals ens permeten conèixer força aspectes de la seva vida (pública i privada), és clar que, des del punt de vista eclesiàstic, que en regulen la seva existència: els espais físics on habiten (parròquia, vila, mas), la participació activa i passiva en organitzacions religioses (obrerries, confraries i pabordies), l'assistència en actes religiosos (processons, mis-ses, sermons, la doctrina cristiana), així com els seus «vici» (escàndols, adulteris, concubinatges, comportaments o vestimentes), o les relacions entre institucions religioses i laiques (universitat i municipi). El grau d'implicació episcopal en aquests assumptes evoluciona en el temps, i queda reflectit en les visites: el feligrès perd el seu paper protagonista individual i personal (en el segle XVI, en què se saben detalls de la seva vida sexual), per passar a formar part d'un conjunt anònim i amorf (en el segle XVIII).

Les visites ofereixen una visió diàfana de l'hàbitat rural, de la distribució de la població dins la parròquia, a l'entorn de l'església (les antigues sagreres i celle-

res medievals), formant nuclis urbans, i l'hàbitat dispers, amb masies escampades arreu del territori. Els lligams entre les viles, els masos i les institucions religioses quedaran ben travats, a través de relacions econòmiques, socials o religioses (pagaments de censos, institucions d'aniversaris, participació en confraries i en treballs de construcció d'edificis eclesíastics). L'enquadrament dels fidels es feia per mitjà del salpàs i del viàtic, per tal d'afavorir el sentit de pertinença i adscripció a una parròquia. La missa o misses, els seus horaris segons el calendari agrícola, i la proximitat o llunyania a l'església parroquial, són fonamentals per entendre l'assistència dels pagesos. El 1741, a Sant Martí Sacalm, es manava «al rector regular las horas de las missas matinal y major, en tots temps, de modo que de la casa més lluny de la parròquia que acostumen a venir a missa pugan ser-hi tant a la matinal com la major, sens variar ni anticipar ni atrassar la hora de las missas ab pretext que tal vegada aniran a altra part, o que ja hi són los de la casa més lluny: perquè los de las casas més aprop, ab la confiança que las missas són a tal hora, arribaran comensada la missa. Ben entès que suposant seran a diferent hora al estiu que en lo ivern, lo rector al mudar-la dos festas antes, consecutivament, amonestarà al poble que tal dia se comensarà a dir las missas matinal y major a tal y tal hora» (Solà, 2005: 682-683).

Les visites pastorals aporten informació sobre la població en termes quantitatius, cosa que permet la comparació —amb les precaucions necessàries— amb altres registres demogràfics. Pensem que les visites recolliran només les ànimes de comunió (i deixaran al marge un ampli sector, per exemple els infants), i les cases o llars. Segurament són dades que el rector ha hagut de recollir prèviament i traspasar-les al bisbe. El primer a fer-ho és el gironí Arévalo de Zuazo, en la visita de 1598 (Clara, 2000), que pren només les unitat familiars, però que malauradament no té continuïtat. A finals del segle XVII (1687), el vigatà Antoni Pasqual, i els seus successors en el segle XVIII continuaran aquestes sèries (Solà, 2005: 685-692). Aquest afany sistematitzador té una doble i evident finalitat recaptatòria fiscal, i de control social; i per exemple, en les visites de 1753 el bisbe hi suma les confirmacions i les confessions. D'aquestes dades en podem entreveure el creixement gradual de veïns (comparable als censos «oficials» del segle XVIII), i la distribució rural en un hàbitat dispers (a la muntanya mitja i alta), i en nuclis urbans que creixen moderadament. L'Esquirol/Santa Maria de Corcó, a mig camí de les rutes comercials entre Olot i Vic, és el cas més espectacular (García Espuche, 1998: 315): segons les visites passa de 86 cases (1687) a 200 i amb 900 «habitants» (1753).

Evidentment, als bisbes els interessa la distribució de la població en el seu territori diocesà, com es vertebra en relació a l'església parroquial, i com hi tenen cabuda les esglésies sufragànies (les que són «unides perpètuament»), capelles aïllades i santuaris allunyats (Solà, 2003b). Bonament, aquesta xarxa d'esglésies al voltant de la parroquial servia per atendre la demanda de la població. Contràriament, aquesta desunió administrativa en provocaria una «bipolarització o dualisme parroquial» (Torre, 1995: 29-37). El Concili de Trento va promoure la reorganització del sistema parroquial, amb la creació de noves parròquies o extinció i abolicció d'altres, motivada pels canvis demogràfics, i per la distància, dificultat o incomoditat dels fidels

d'accedir a l'església; però ja durant l'època medieval s'havien donat casos (Marquès, 1995). La visita a unes i a altres és ben diferent: arribar a visitar totes les esglésies i capelles, fora de l'itinerari previst, significaria una demora en el recorregut del bisbe, es negligeix completament i se serveix de les informacions indirectes (o virtuals) dels rectors (aportant dades falses o esbiaixades).

Les visites pastorals del segle XVIII posen de manifest la problemàtica entorn la creació o l'extinció de parròquies: a les zones dels Pirineus gironins (Ardiaconat de Besalú), els bisbes optaran per la supressió de parròquies, i l'ampliació de les que es troben a les zones planes (per exemple, el bisbe Lorenzana, el 1776, annexionà Sant Quintí a Sant Esteve de Bas, on ja al segle XVII s'esmentaven problemes de residència del rector). Al bisbat de Vic, en la muntanya mitja del Collsacabra, hem pogut documentar l'intent —frustrat— d'erecció d'una parroquial a partir de la unió de dues sufragànies (fins ara quelcom sense precedents): Sant Miquel de Sorerols i Sant Bartomeu Sesgorgues, dependents ambdues de Tavertet (Solà, 2005: 547-554). En l'informe (1771) s'hi detallen els punts exigits en els cànons tridentins: el nombre de feligresos/es, els masos habitats, la distància respecte a la parroquial, el valor de les rendes rectorals, i la residència del rector/vicari. Però els veïns s'hi oposen: adrecen una carta al bisbe Sarmentero exposant les raons, bàsicament per la impossibilitat econòmica de construir una nova església. Aquesta variabilitat en la condició parroquial de molts bisbats, tant a la costa com a l'interior, no sempre serà possible fins als segles XIX i XX (Puigvert, 2000: 34-43), i farà que a molts registres de visites sigui necessari escriure —i per tant, actualitzar i posar al dia— els noms de les esglésies parroquials i sufragànies (a manera d'índexs).

Més enllà del concepte de la confessionalització, el disciplinament social pren cos amb les visites pastorals quan s'adreça als fidels com a transgressors del món religiós, o en el rebuig/admissió dels sacraments. Segueix dues línies: una, referent als comportaments en actes religiosos i a les vestimentes quotidianes, i l'altra, entorn a l'ús irreverent dels espais eclesiàstics. S'esdevé una mescla entre el profà i el religiós, la suma de la sacralització de la vida social, l'obligatorietat dels actes religiosos i la comprensió de la litúrgia (Perea, 2000: 407-444).

En les visites de Jaume Caçador es diu que tothom està confessat, per tant suposem que seguia aquesta pràctica. En els manaments generals del segle XVII s'esmenta com un sagrament primordial junt a la comunió, però no hi ha constància del seu seguiment sinó esporàdicament. Un símptoma n'és el manament de Pruit, en què es mana al rector que «publique y denuncie nominanti per excomunicats a tots els parochians que no han confessat aquest any [1605], entenent per parochians aquells que ha un any estan en la parròchia». Com a espai reservat, obscur i fosc, i ubicat aleatòriament, era lloc d'encontres il·lícits i objecte de suspicàcies episcopals, tal com passava a Sant Romà de Sau (1595), on es prohibia al rector «no oje de confessió a ninguna dona en lo confessorari del cor».

L'església s'havia convertit en un lloc de trobada, de sociabilitat, de reunió, de representació; un amagatall i magatzem, un espai polifuncional: s'hi trobava la universitat i l'obreria periòdicament, s'hi recollien i guardaven els cereals, s'hi refugiaven els fidels en els conflictes bèl·lics, s'hi jugava i feien tractes comercials i festeigs. Força d'aquests aspectes són tolerats per les autoritats eclesiàstiques,

i d'altres són durament reprimits amb manaments adreçats a restituir la situació de sacralitat.

Els cementiris adquireixen un nou sentit, sempre mal vist pels bisbes: hi trobem un ús quotidià més enllà de ser un espai d'enterrament dels avantpassats (el «campo santo»), de la pèrdua del seu caràcter sagrat, o bé la familiaritat i la proximitat amb què el laic hi conviu. Les visites mostren precisament, tal com ho ha anomenat acertadament Philippe Ariès, que la mort apareix domada (1987). S'hi fan multitud de tasques, amb les consegüents prohibicions per considerar-se sovint actes deshonestos o sacrílegs. Els càstigs més importants giren entorn a la seva profanació, profusió de sang, cometre-s'hi crims, violentar algú, o actuar d'amagatalls de bandolers i lladres (quan ja havia prescrit el dret d'asil). Serà costum anar-hi a filar al torn o fumar, estendre-hi la roba i el cànem, tirar-hi els fems i les escombraries, i tenir-hi reunions. A Sant Feliu de Pallerols (1588, 1595 i 1598) «mana que ningun puga estendra roba ni lançar brutícias en lo cementiri sots pena de eclesiàstic entredit»; a Sant Martí de Querós (1621) proveïa al rector «no dexe passar per lo sementiri de la yglésia los tossinos té en la casa de la rectoria en lo temps que ixen de dita casa ni quan tornen en ella». Són abandonats i deixats, hi creixen herbes, arbres i bardisses, que s'han de tallar, segar i estassar, i hi entren tota mena de bestioles i animals feréstecs. Així es mana que s'hi construeixen murs circumdants d'una determinada altura, amb passos, trencapasses i portes per accedir-hi. A Sant Joan de Fàbregues (1590) proveïa als obrers fer «cledes de fusta ben espesses y esquelles [es] gornesquen de modo que noy pugen entrar animals bruts», i a La Vola (1786 i 1791) manava «que se levante una pared que divida el cementirio de esta parroquial del campo que hay contiguo a la era del rector, de modo que impida por aquella parte la entrada a las bestias».

L'assistència als actes religiosos exigia una disciplina (en el sentit de rectitud, seriositat o decència), tant per a homes, dones i criatures. Tots els manaments insisteixen en una submissió i acatament a l'ordre: a Falgars (1609) «en dit cor, ni en professós, ni en altra qualsevol ocasió, en la iglésia no xerren ni inquieten»; a Sant Esteve de Bas (1734 i 1736) els infants es dediquen «a pertorbar la atenció als sacerdots y tenir distrets als que observan sas posturas y moviments»; a Ridaura (1734) intentà «desarraigat lo abús que se observa en la present iglésia de quedar-se los hòmens fora y al entrant de la porta della, mentres se celebren las missas y officis, de que se originan mil inconvenients»; a Tarteret i Sant Martí Sescorts (1775) prohibeix l'entrada a l'església «ab lo gambeto a las espatllas ni en ningun temps ni de segas ab mocador al coll, ni altrás vestiduras y ornatos impropis e indecents en lloch tant sant y sagrat com és lo temple y casa del Senyor».

El punt culminant són els esmentats «vicis públics», i que pel sistema pregunta-resposta en podem deduir el seu significat: els defectes o debilitats de la carn, la prostitució, els adulteris, els concubinatges, les separacions, les cohabitacions sense casament (i dones amb clergues, o només disposant dels capítols matrimonials) o els matrimonis amb un alt grau de consanguinitat. Molts d'ells giren entorn a la legalitat del matrimoni. Habitualment es dirà: «visità els vicis públics y non foren trobats ninguns» o «no hi ha ningú excomunicat, suspès, usurer, concubinari o pecador públic, i tots reben els sacrament de l'eucaristia i obeeixen els manaments

episcopals». La recerca dels bisbes i visitadors no sempre és fructífera, i el que surt a la llum són casos molt puntuals (fruit, més aviat, de les xafarderies i les males llengües). Tot dependrà dels informadors, laics o eclesiàstics, i del grau de coneixement del seu entorn: sempre hi ha més casos de dones que d'homes, i de laics per sobre de clergues. A Roda de Ter (1610) s'«interrogà dit senyor ardiaca a dit rector si té vicis públics en sa parròquia et dixit que una dona y ha que viu malament, [que] ja està en los memorialis dels advertiments lo seu nom». A principis del segle XVII s'hi afegeixen els vicis públics i col·lectius, entorn els espais que generen la mala vida i costums (cases de joc, prostíbuls, tavernes i hostals) i sobre el comportament pecaminós (blasfèmia, heretgia, excomunió reiterada, homosexualitat). Les visites pastorals denuncien els pecadors (des de la trona i a la missa dominical), però no pas del tot per expurgar definitivament la vida erràtica de la comunitat.

Les dones esdevindran un grup d'especial atenció, focus de repressió. Les visites pastorals (i l'estament eclesiàstic) fomenten una misogínia intransigent, que arrela amb força. Fortament reprimida en l'àmbit domèstic i a l'entorn del matrimoni, la vida pública de la dona també serà controlada i recriminada: serà acusada de bruixeria, assenyalada per la vida extraconjugual, quan acompanya els clergues en passejades; dins l'església haurà de complir unes normes estrictes: seure separatament dels homes, mirant a l'altar major, amb bancs tapats en les parts baixes, anar decentment vestides, no donar el pit als infants durant els oficis; sinó fixem-nos en un concloent manament a Arenys de Mar (1775): «Primeramente que los hombres y las mugeres estén con la debida separación en la iglesia, ni estas tomen asiento en los bancos destinados para aquellos; item que las mugeres vayan al templo con veneración, vestidas con honestidad y recato, no llevando el pecho descubierto con indecencia, y de no hacerlo así el rector las prive de la recepción de los sacramentos hasta que se corrijan de este exceso». Així, només serà ben vista quan s'engloba dins de confraries o organitzacions femenines, alhora que treballa o porta una vida religiosa retirada.

Petits i mitjans propietaris de masos i artesans de les viles participaven activa i passivament en els afers religiosos de la parròquia (Puigvert, 2001: 111-168 i Girbau, 1996: 369-377). De manera individual pot seguir diferents camins: un en la fundació de beneficis i creació d'aniversaris i misses per a difunts (relacionat amb el culte creixent a les ànimes del Purgatori), cosa que significa una injecció econòmica entorn les rendes del clergat. Un altre camí que s'obre en el segle XVII (i eclosiona en el XVIII) és el de la privacitat o exclusivitat religiosa, quan les pairalies disposen d'una capella o oratori privat amb un capellà adscrit, per a ús intern d'una família, i ja no han d'acudir a l'església parroquial. Aquests espais tancats —petits microcosmos— sovint s'escapaven del control episcopal i es desmarcaven de la massa popular buscant l'elitisme o l'autenticitat.

La participació activa i col·lectiva en la parròquia té cabuda en les obrieres i en les confraries, simultàniament, i encara més si incloem els càrrecs dins la universitat o municipi. El càrrec d'obrer comportava sovint un estatus elevat i preminent sobretot per als pagesos benestants (la ruralia), que representaven en exclusivitat, però també els artesans (la vila) també hi tenen cabuda a l'època moderna. Les obligacions dels obrers seran els puntals funcionals de l'obreria: el

control de l'estat financer de la institució i la vigilància de l'estat material de l'església. L'incompliment reiterat d'aquests dos aspectes —insistents cada cop més en les visites—, mostra la ineficàcia del sistema i la falta d'implicació. Així ens preguntem si la participació és obligada o voluntària. Les visites ens indiquen que no sempre és volguda ni desitjada, ni la implicació és real o total, malgrat la insistència rectoral o episcopal, i que comporta problemes i responsabilitats difícils d'assumir. Segurament la incompatibilitat laboral d'alguns sectors socials no permet una eficàcia en la gestió de l'obreria. L'elecció excloent i parcial es promou des de les visites, a efectes pràctics: a Les Preses (1736) i Sant Romà de Sau (1755) fins llavors tots els habitants de la parròquia podien ser obrers (per torn), però s'imposa que «la elección se haga por el rector y obreros que acabaron como es práctica y costumbre en dicho obispado».

Els bisbes també «visitaran» les confraries, les associacions de fidels que tenen una finalitat de culte i de caritat. Ben poques vegades, però, quedarà clarament definida la diferència entre congregació/confraria/pabordia, ni quins són els confreres majors, tesorers o secretaris, o bé els seus associats i dirigents, ni el sistema d'elecció o admissió, quedant tot molt diluït. De les visites en podem treure informació valuosíssima sobre la implantació i la difusió de les devocions (com hem dit, en els altars, retaules i imatges) i la seva traducció en les respectives confraries.

L'embelliment de l'altar i la capella, la festa patronal i les processons periòdiques centraven els esforços dels confreres, alhora que es convertien en representacions externes i manifestes, socials i religioses, de la seva existència. Els bisbes maldaren perquè fossin ben lluïdes, i els inventaris de les parròquies ho indiquen enumerant una quantitat increïble dels seus elements formals i estètics (banderes, pendons, gonfanons, gremials, estendards, creus, etc.), termes que en última instància conformen la «plasticitat» de les confraries (segons P. Goujard, 1996: 137).

La reforma de les confraries apareix molt matisada en les visites pastorals, però s'entrelluca una necessitat urgent (promoguda per Carles III i el comte d'Aranda); ja a mitjan segle XVIII tenim els primers intents. Un primer punt comportarà l'eliminació dràstica de les que no estan institucionalitzades (sense llicència), o al contrari, la seva legalització formal; com el és cas que arribà a oïdes del bisbe Taranco de l'«especial devoción que florece en esta parroquia —d'Arenys d'Amunt— a la Virgen Santísima del Rosario y que ay fundada y erigida cofradría de unos años a esta parte (1746), y de ella no se encuentran constituciones formales que sirvan de regla y régimen, convocará el cura a los más antiguos de los cofrades, y juntos las formará»). Un segon punt serà la reducció de les despeses desorbitants i exagerades (per exemple, en cera, música, jocs o vestits), portant el control estricte de la seva fiscalitat, demanant la transparència de la comptabilitat (a semblança de les obreries).

En un tercer punt hem de considerar la processó. El seu gran (i excessiu) nombre havia arribat a un màxim a les darreries del segle XVII i a la primera meitat del segle XVIII, i encara a les ciutats molt més i segons les conjuntures. Les organitzades per les confraries i les incentivades pels bisbes prenen més valor; per exemple, el bisbe Auther a La Pinya (1680) deia al rector «de fer més de una processó la primera dominica de mes per la confraria del Roser, axí que està dient lo Evangeli en

lo padró equivalga per la que se ha de fer segons la concòrdia, per no aparèixer bé que en un mateix dia se fassan dos professons». El procés de reforma (borbònic), pel que fa a la seva reducció i supressió, l'eliminació dels aspectes de diversió (balls, begudes, trobades sexuals), evitar-ne la coincidència amb altres celebracions, la prohibició d'allunyar-se més d'una llengua (o traspassessin el terme parroquial i superiors a dues hores), és molt lent i feixuc: però comptaven amb l'oposició de la comunitat civil ja que els manllevava dies laborals. Així doncs, les processons, els pelegrinatges, els romiatges, tenien un eminentment caràcter devot, i alhora serviren per fomentar les relacions veïnals, amistoses i matrimonials (Puigvert, 2001: 46-47); tema que no sembla convèncer els bisbes i que vehiculen a través de les visites (per exemple, el 1758 el bisbe Sarmentero diu que «atendiendo los graves prejuicios que se siguen a la juventud con los bailes que se hazen en [el santuari de] dicha Senyora del Far, que ni el Rector ni obreros los permitan según el informe del rector» (Solà, 2005: 813-825).

Bibliografia

- AGREDA, A. M. (2001). *Los ornamentos en las iglesias zaragozanas. Siglos XVI-XVIII*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- ARIÈS, P. (1987). *El hombre ante la muerte*. Barcelona: Taurus.
- ARRANZ, M. (2001). *La menestralia de Barcelona al segle XVIII. Els gremis de la construcció*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat-Proa.
- BADA, J. (1970). *Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI*. Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona.
- BADA, J. (2005). *Història del cristianisme a Catalunya*. Lleida: Eumo Editorial i Pagès Editors.
- BAUCELLS, J. (1999). «Visitas pastorales: siglos XIV y XV», *Memoria Ecclesiae*, XV, p. 165-294.
- BONZON, A. (1999). *L'esperit de clocher. Prêtres et paroisses dans le diocèse de Beauvais (1535-1650)*. París: Les Éditions du CERF.
- BOSCH, J. (ed.) (2006). *Alba daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*. Girona: Museu d'Art de Girona.
- BRUNET, S. (2001). *Les prêtres des montagnes. La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime (Val d'Aran et diocèse de Comminges)*. Aspet: Pyrégroph.
- CÁRCEL ORTÍ, M. M. (2000). *Las visitas pastorales de España (siglos XVI-XX). Propuesto de inventario y bibliografía*. Oviedo: Asociación de Archiveros de la Iglesia en España.
- CHATELLIER, L. (1976). «Elimenti di una sociologia del beneficio». A: Russo, C. (ed.). *Società, Chiesa e vita religiosa nell'«Ancien Régime»*. Nàpols: Guida Editore, p. 83-114.
- CHRISTIAN, W. (1991). *Religiosidad local en la España de Felipe II*. Madrid: Nerea.
- CLARA, J. (2000). «Un cens desconegut del bisbat de Girona (1598)». *Quaderns de La Selva*, 12, p. 173-184.
- CORREDERA, E. (1983) [1980-81]. «Una visita pastoral en el monasterio premonstratense de Santa María de Bellpuig de las Avellanas». *Analecta Sacra Tarraconensia*, LIII-LIV, p. 107-155.
- DOMÈNECH, G. (2001). *Els oficis de la construcció a Girona. 1419-1833. Ofici i confraria. Mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors a Girona*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.

- FATJÓ, P. (1984). «La catedral de Barcelona y la visita apostólica del 1661-1663». *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Barcelona: Universitat de Barcelona, vol. II, p. 463-469.
- FERNÁNDEZ, I. (1999). «La reforma de las órdenes religiosas. Aproximación cronológica». A: BELENGUER, E. (ed.). *Felipe II y el Mediterráneo*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, v. II, p. 181-204.
- FERNÁNDEZ, I. (2000a). *Felipe II y el clero secular. La aplicación del Concilio de Trento*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V.
- FERNÁNDEZ, I. (2000b). «Les Pyrénées, frontière religieuse: la réorganisation de la structure ecclésiastique catholique au temps de Philippe II (1556-1598)». A: DE ROBERT, Ph.; BRUNET, S.; PAILHÈS, C. (eds.), *Tolérance et solidarités dans les Pays Pyrénéens*, Foix: Archives Départementales de l'Ariege, p. 202-214.
- GARCÍA ESPUCHE, A. (1998). *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Barcelona: Alianza Editorial.
- GARGANTÉ, M. «L'arquitectura religiosa setcentista a la Segarra i l'Urgell», Universitat de Barcelona, 2003, tesi doctoral inèdita.
- GELABERTÓ, M. (2005). *La palabra del predicador: Contrarreforma y superstición en Cataluña (siglos XVII-XVIII)*. Lleida: Milenio.
- GOUJARD, Ph. (1996). *Un catholicisme bien tempéré. La vie religieuse dans les paroisses rurales de Haute-Normandie 1680-1789*. París: Éditions du CTHS.
- GUDIOL, J. (1932). *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*. Barcelona: Josep Porté.
- MARCOS, A. (1981). «Religión predicada y religión vivida. Constituciones sinodales y visitas pastorales: ¿un elemento de contraste?». *La religión popular. II. Vida y muerte: la imaginación religiosa*. Barcelona: Anthropos, p. 46-56.
- MARIA, M. (2001). *Renaixement i arquitectura religiosa. Catalunya 1563-1621*. Barcelona: UPC.
- MARQUÈS, J. M. (1995). «Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXV, p. 405-446.
- MARQUÈS, J. M. (2000a). «Carreres de col·laboradors de Bisbes de Girona, 1600-1774». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XVI, p. 125-178.
- MARQUÈS, J. M. (2000b). *Per les esglésies*. Girona: Quaderns de la Revista de Girona, Diputació-Caixa de Girona.
- MAZZONE, U; TURCHINI, A. (1990). *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*. Bolonya: Il Mulino, Annali dell'Istituto Italo-germanico.
- MONJAS, Ll. (2005). *Les comunitats parroquials del Baix Llobregat a finals de l'edat mitjana: a través de les visites pastorals del patriarca Saperia, 1414-1425*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MURLÀ, J. (1983). «Notícia dels temples de l'ardiaconat de Besalú a través d'un document del bisbe Josep de Taberner i d'Ardena». *IV Assemblea d'Estudis sobre el Comptat de Besalú*, IV/1, p. 155-194.
- OLIVERA, C.; REDONDO, E.; LAMBERT, J.; RIERA MELIS, A.; ROCA, A. (2006). *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques - Institut Cartogràfic de Catalunya [Col·lecció Monografies, 30].
- PEREA, E. (2000). *Església i societat a l'Arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII. Un estudi a través de les visites pastorals*. Reus: Diputació de Tarragona.
- PÉREZ MARTÍNEZ, L. (1963-1969). *Las Visitas Pastorales de don Diego de Arnedo a la Diócesis de Mallorca (1562-1572). Edición y estudio*, v. I-II. Palma de Mallorca: Monumenta Maioricensia.
- PONS, G. (1968). «La reforma eclesiástica en Mallorca durante el pontificado de D. Juan Vich y Manrique de Lara (1573-1604)». *Anthologica Annua*, XVI, p. 175-325.

- POUNDS, N. J. G. (1992). *La vida cotidiana. Historia de la cultura material*. Barcelona: Crítica.
- PUIGVERT, J. M. (ed.); MONJAS, L.; SOLÀ, X. i PEREA, E. (2003). *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*. Girona: CCCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Universitat de Girona-Centre de Recerca d'Història Rural.
- PUIGVERT, J. M. (2000). «L'Episcopat i la formació del baix clergat al segle XVIII. L'exemple de les conferències eclesiaístiques del bisbat de Girona». A: PUIGVERT, J. M. (ed.). *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*. Vic: Eumo Editorial, p. 89-132.
- PUIGVERT, J. M. (2001). *Església, territori i sociabilitat als segles XVII-XIX*. Vic: Eumo Editorial.
- RAVENTÓS, J. (2000). *La sinodalitat a Catalunya. Síntesi històrica dels concilis tarraconenses*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RUSSO, C. (ed.) (1976). *Società, Chiesa e vita religiosa nell'«Ancien Régime»*. Nàpols: Guida Editori.
- RUSSO, C. (1981). *Chiesa e comunità nella diocesi di Napoli tra cinque e settecento*. Nàpols: Guida Editore.
- SAAVEDRA, P. (1994). *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*. Barcelona: Crítica.
- SALA CANADELL, R. (1982). «Un Edicte del bisbe Taverner i d'Ardena sobre l'estat de les parròquies de l'Ardiaconat de Besalú a principis del segle XVIII». *Annals 1980-81 del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, p. 217-234.
- SALADRIGAS, S. et al. (2002). *Un llegat humà per a ús diví. Ornaments litúrgics del Monestir de la Puríssima Concepció*. Palma de Mallorca: Fundació «Sa Nostra», Govern de les Illes Balears i Ajuntament de Palma.
- SECT: *Sacrosanto y Ecuménico Concilio de Trento* (1893). París-Mèxic: Librería de Ch. Bouret. Traducció de I. López de Ayala.
- SOLÀ, X. (2001-2002). «La Contrareforma a Catalunya a través de la visites pastorals: les parròquies de les valls de Bas, Hostoles i Amer en els segles XVI i XVII». Treball de Recerca de 3r. cicle, Universitat de Girona.
- SOLÀ, X. (2002). «El monestir de Santa Maria d'Amer, l'església parroquial de Sant Miquel i l'Hospital en les visites pastorals dels segles XVI i XVII». *Quaderns de la Selva*, 14, p. 121-132.
- SOLÀ, X. (2003a). «Les visites pastorals posttridentines: de la segona meitat del segle XVI a les darreries del segle XVII». A: PUIGVERT, J. M. (ed.). *Les visites pastorals. Dels orígens medievals a l'època contemporània*. Girona: CCCG Edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Universitat de Girona, p. 75-109.
- SOLÀ, X. (2003b). *El Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut. Collsabobra - Vall d'Hostoles. Història, llegenda i paisatge*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SOLÀ, X. (2005). «La Reforma catòlica a la muntanya catalana a través de les visites pastorals: els bisbats de Girona i Vic (1585-1800)». Universitat de Girona. També a www.tdcat.cesca.es
- SOLÀ, X. (en premsa). «Guerres, destrucció i saqueig del patrimoni eclesiaístic a l'època moderna: el bisbat de Girona (segles XVI-XVII)». *Jornades d'Història de l'Art a Catalunya. L'Època del Barroc i els Bonifàs*. Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006.
- TORRE, A. (1995). *Il consumo di devozione. Religione e comunità nelle campagne dell'«Ancien Régime»*. Venècia: Marsilio Editore.
- ZARAGOZA, E. (2004). *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.